

РИМСЬКИЙ ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ СУДОВОЇ РИТОРИКИ

ROMAN PERIOD OF JUDICIAL RHETORIC FORMATION

Сковронський Д.М.,

к.ю.н., асистент кафедри теорії та філософії права

*Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»*

Спадкоємницею риторики Стародавньої Греції стала культура Стародавнього Риму. Занепад античної культури наприкінці епохи не став перешкодою для розвитку красномовства. Дослідники зазначають, що для епохи республіки не був характерний культ чистого слова. Відомо, що римляни захоплювалися грецькою риторикою. Надзвичайної популярності серед римських учнів набувають риторичні школи, які піддаються критиці з боку філософів. Дослідники стверджують, що популярність аттицизму в суспільстві зумовлена падінням республіканського ладу в Римі і зникненням традиції «свободи виступу», що була проявом демократизму.

Ключові слова: судова риторика, красномовство, античний світ, ораторське мистецтво.

Наследницею риторики Древней Греции стала культура Древнего Рима. Даже упадок античной культуры в конце эпохи не стал препятствием для развития красноречия. Исследователи отмечают, что для эпохи республики не был характерен культ чистого слова. Известно, что римляне восхищались греческой риторикой. Необычайную популярность среди римских учеников приобретают риторические школы, которые подвергаются критике со стороны философов. Исследователи утверждают, что популярность аттицизма в обществе обусловлена падением республиканского строя в Риме и исчезновением традиции «свободы выступления», которая была проявлением демократизма.

Ключевые слова: судебная риторика, красноречие, античный мир, ораторское искусство.

The ancient Greek period is crucial for the development of eloquence as a cultural phenomenon and rhetoric as a science. In this era, the foundations of judicial rhetoric were launched; the foundations of the rhetoric of institutions of proof, justification and persuasion, theory of reasoning and communication theory were laid.

The successor to the rhetoric of ancient Greece, in particular the court, was the culture of Ancient Rome, when the law was rapidly developing. And even the decline of ancient culture at the end of the era did not become an obstacle to the development of eloquence. Researchers note that for the era of the republic was not characterized by the cult of a pure word. It is known that the Romans admired Greek rhetoric, were literally fascinated by her beauty. Extremely popular among Roman students acquire rhetorical schools, which, however, are criticized by philosophers.

Roman philosophers did not consider rhetoric science. In their opinion, only a philosopher could be really eloquent.

As you know, the Roman school of eloquence is represented by two rhetorical styles: Attic and Asian. Researchers argue that the popularity of atticism in society is due to the fall of the republican system in Rome and the disappearance of the tradition of "freedom of speech", which was a manifestation of democracy. It can be argued that the principle of competition, which originates from agonality as one of the main features of the ancient world, greatly enhances the significance of judicial rhetoric in the court process, makes it relevant to define the requirements for legal speeches and the qualification of professional participants in the court process. However, there are also grounds to believe that the development of oratorical skills of participants in the trial is an important factor in improving the legal system. Once again we are convinced that the development of rhetoric is connected with the socio-political system. During the empire, rhetoric ceases to be a public practice. Elderly language loses its public weight to a certain extent; its scope is narrowed. Rhetoric becomes an occupation of the learned elite and professional speakers, acquires signs of literacy.

Key words: judicial rhetoric, eloquence, ancient world, oratory art.

Давньогрецький період є визначальним для розвитку красномовства як культурного феномена та риторики як науки. В цю епоху було започатковано основи судової риторики, закладено фундамент тісно пов'язаних із риторикою інститутів доказування, обґрунтування та переконання, теорії аргументації та теорії комунікації. Можна стверджувати, що принцип змагальності, що бере свій початок від агональності як однієї з головних рис античного світу, значно посилює значення судової риторики в судовому процесі, робить актуальним визначення вимог до юридичних промов та до кваліфікації професійних учасників судового процесу. Також підстави вважати, що розвиток ораторської майстерності учасників судового процесу є важливим чинником удосконалення системи судочинства.

Римські філософи, як відомо, не вважали риторичну наукою. На їхню думку, лише філософ міг бути посправжньому красномовним [1, с. 34]. Римська школа красномовства представлена двома риторичними стилями: аттичним та азійським.

М.Л. Гаспаров точно формулює характер сприйняття елліністичного риторичного надбання римською культурою. Автор, зокрема, пише, що римська демократія – вершники і плебей – «жадібно накинулися на елліністичну риторичну, що бралася навчити ораторського мистецтва кожного охочого» [2, с. 15–16].

Л.І. Мацько так визначає відмінність між грецьким і римським красномовством: «Давньогрецька риторика

служила богам, тому шукала краси й пишності, а вже потім – гармонії, добра й істинності. Давньоримська ж мала пряме життєве призначення і йшла навпаки – від простоти і практичності до краси й пишності. Про це свідчить відомий афоризм Катона Старшого: «Тримайся суті справи – слова знайдуться» [3, с. 22].

Розвиток і становлення судової риторики з античних часів і дотепер досліджували Т. Артемова, Т. Катишева, Н. Кошанський, В. Виноградова, Н. Івакіна, В.В. Молдован, О.Б. Олійник, Л.І. Мацько, Р.С. Кацавець та ін. Також антична риторика стала предметом наукових розвідок А. Тимофєєва, В.І. Аннушкіна, І.П. Стрельникової, С.С. Аверінцева, Г.З. Аפרесяна, С.С. Гурвича, В.Ф. Погорілка, М.А. Герман, Г.М. Сагач, А.Ч. Козаржевського, В.М. Вандишева, М.Е. Грабар-Пассек.

Демократизм та змагальність стали визначальними умовами розвитку судочинства і судового красномовства в античному світі. Цілком закономірно, що нині, у період системних реформ, що відбуваються в українському суспільстві, зокрема і в судовій системі, увага до факторів, що забезпечують демократичний характер судового процесу, має бути належною з обов'язковим урахуванням історичного досвіду, набутого різними державами у різні часи у сфері права. У цій статті поставлено за мету дослідити римський період становлення судової риторики, проаналізувати думки та погляди науковців, висловлені з приводу даної проблеми.

Однією з характерних ознак римської риторики дослідники називають афористичність. І справді, велику кількість афоризмів різні культури засвоїли саме від давньоримських ораторів. Згадаймо хоча б такі: *голос народу – голос божий; злагода громадян – захист міста; там сильний народ, де сильні закони; одного покараєш – сто виловиш; факти говорять самі за себе* [4, с. 67].

Незаперечним є те, що основу давньоримського ораторського мистецтва складають ретельно відібрані і чітко згруповані факти.

Прогрес ораторського мистецтва, новий етап у його історії пов'язаний із іменем Марка Тулія Цицерона (106–43 рр. до н. е.). Цицерон наповняв на зв'язку філософії та риторики. Він вважав, що філософські запитання є відкритим для кожного допитливого та проникливого розуму, здатного шукати і знаходити правдиві і переконливі відповіді, майстерно викладати їх у промові. Тому навіть пересічний оратор, і навіть не високосвічений, проте достатньо досвідчений, саме таким нехитрим способом зможе перемогти філософів, примусити дослухатися до його слів, не дозволить себе принизити та зневажити [1, с. 27]. На думку Цицерона, Рим потребував саме освічених ораторів, які одночасно були б і філософами, володіли всіма філософськими знаннями. Мислитель переконаний, що такий оратор має для суспільства більше значення, ніж філософ.

Шанувальники аттичного стилю промовляли стисло, просто, без особливих поетичних прикрас, навіть монотонно. Виступи представників азіанізму (Гермоген, Феодор Годарський) відрізнялися яскравістю, експресивністю, пишномовністю і темпераментом. Їхні промови фактично перетворювалися на театральне видовище.

Факт зникнення традиції «свободи виступу» пояснює стриману манеру промов, доволі обмежений набір жестів оратора, декларативність, певною мірою примітивну аргументацію. Не звертаючи особливої уваги на аудиторію, промовець, хоча і вишуканою мовою, проте байдуже виголошував свою позицію, вдаючись до витончених, не обов'язково зрозумілих слухачам формулювань [5, с. 77].

На думку Н.А. Колотилової, перехід від республіки до імперії спричинив те, що латинське красномовство повторило шлях, яким свого часу пройшло грецьке красномовство, коли еллінські республіки трансформувалися в елліністичні монархії. «Значення політичного красномовства знизилася, а урочистого – зросло. Судове красномовство продовжувало процвітати. Римське право складається в систему. І тепер судові оратори прославляються вже як прокурори чи адвокати» [1, с. 29].

Часто вважається, що Цицерон виголошував свої промови у стилі азіанізму. Проте, вочевидь, цей оратор виробив власний стиль, що вдало поєднував прийоми азіанізму й аттицизму: простоту, безпосередність і пишність, інтелект і почуття, логіку й експресію.

Певною мірою стиль Цицерона характеризують такі його відомі вислови: *знання законів полягає не в тому, аби пам'ятати їх слова, а в тому, щоб розуміти їх зміст; правосуддя – основа держави; несправедливий закон не створює права; коли говорить зброя, закони мовчать*.

Промови Цицерона складають класичну риторичну спадщину. Можна стверджувати, що саме ораторська майстерність зробила його відомим політичним діячем. Знамениті виступи проти сицилійського намісника казнокрада Верраса виявляють Цицерона як блискучого судового оратора.

Промови Цицерона були пристрасними і патетичними. Запорукою ораторської майстерності він вважав освіту та природний дар красномовства. Причому власні ораторські успіхи промовець пояснював не стільки талантом, скільки самоосвітою. Ми вже наводили крилаті вислови Цицерона, які ілюструють його переконаність у вагомості смислу і першорядності його перед формою. Є також відомим

твердження Цицерона про те, що багатство змісту породжує багатство вислову і вираження: *якщо зміст значимий, то він викликає природний блиск у словах*. Риторикой же Цицерон називав «матір'ю усього, що добре зроблено і сказано» [6, с. 25].

Аналізуючи риторичну спадщину Цицерона, зокрема його відому промову «Проти Луція Сергія Катіліни», дослідники зазначають, що, крім широкого застосування риторичних запитань, анафор, повторів, іронії, він активно використовував прийом персоніфікації, вдавався до історичної аналогії (паралелі): *Але тепер вітчизна, наша спільна мати, тебе ненавидить, боїться...* Дієвим художнім прийомом є оксюморон – поєднання несумісних понять: *Вона [вітчизна] так звертається до тебе, Катіліна, і своїм мовчанням ніби каже <...>, але, коли справа стосується тебе, то сенатори, залишаючись байдужими, схвалюють; слухаючи, виносять рішення; зберігаючи мовчання, голосно говорять*. Для підсилення ефекту Цицерон застосовує прийом антитези, використовуючи поняття моралі: *Адже на нашій стороні бореться почуття честі, на тій – нахабство; тут – сором'язливість, там – розбещеність; тут – вірність, там – обман; тут – доблесть, там – злочин; тут – чесне ім'я, там – ганьба; тут – стриманість, там – розбещеність; словом, справедливість, помірність, хоробрість, всі доблесті борються з несправедливістю, розбещеністю, лінощами, безглуздя, всілякими пороками; нарешті, багатство бореться зі злиднями; порядність – з підлістю, розум – із безумством, нарешті, добрі надії – з повною безнадією. Невже у такому зіткненні, точніше, в такій битві, самі безсмертні боги не дарують цим прославленим героїстам перемоги над стількома такими тяжкими прогрішеннями* [3, с. 21].

Як і Аристотель, Цицерон для емоційного нагнітання звинувачень активно застосовував ампліфікацію – стилістичний прийом для підсилення характеристики явища, що полягає у нагромадженні кількох синонімів, однотипних виразів тощо [7, с. 26].

Відомо, що риторична спадщина Цицерона нараховує 58 промов, 3 трактати про ораторське мистецтво «Про оратора», «Брут», «Оратор», листи та інші твори.

Зокрема, праця «Про оратора» формує уявлення про риторичний взірць, що ґрунтується на спадщині Перікла, Сократа, Платона, Демосфена, та Аристотеля. На думку Цицерона, красномовство є вершиною науки, бо вимагає від оратора широких знань у різноманітних галузях, красномовство «народжується з великої кількості знань і старань».

У трактаті «Брут» визначаються особливості римського красномовства. Історія довела істинність висловленої в цьому творі думки про те, що красномовство завжди є «супутником миру, товаришем спокою», це ознака «впорядкованої держави», воно є «дитя демократії», «мати та батько її». Справді, і сьогодні ми бачимо, що красномовство і тоталітарна авторитарна держава – несумісні поняття.

У значущості спадщини Цицерона для вдосконалення риторичної техніки переконуємося, читаючи його твір «Оратор». Розмірковуючи над тим, яким має бути ідеальний оратор, автор робить такі акценти: *що сказати, де сказати, як сказати*. Перше означає пошук матеріалу, ефективність якого визначається розумом оратора. «Де сказати» означає вміння вдало розташувати матеріал. Зокрема, сильні аргументи варто ставити на початку та в кінці, слабким же віддавати середину промови. Третя умова акцентує на самому викладі. Викладаючи свої міркування, оратор повинен привернути до себе увагу аудиторії, викласти основні положення справи, посилити їх аргументами. Щодо опонентів – слід послабити вагомість їхніх доказів. На думку Цицерона, промовець повинен володіти голосом, рухами та мімікою. Однак першочерговою є увага до словесного вираження. Своім міркуванням оратор повинен надати словесної довершеності.

Як відомо, Цицерон є автором теорії трьох стилів: високого, середнього, низького. Показово, що головним критерієм він називав доречність обраних мовних форм, а саме: про низьке слід говорити просто, про високе – пишномовно і вишукано, про середнє – помірно. Як зазначають С.Д. Абрамович та М.Ю. Чикарькова, Цицерон віддавав перевагу середньому стилю, що склав основу гнучкого й виразного прозового слова. За Цицероном, суть риторичної діяльності полягає в тому, щоб доводити, зачаровувати, переконувати. Доводити треба тонко, зачаровувати – в міру, переконувати – палко. Цицерон вважав, що промова справжнього оратора має переслідувати лише благородні шляхетні цілі, натомість улесливо намовляти суддів красномовством так само непорядно й безчесно, як і підкупати їх грішми [8, с. 56].

Отже, можна стверджувати, що визначальним для ораторського мистецтва Цицерон вважав уміння:

- знайти предмет міркування;
- надати йому відповідної словесної форми;
- розмістити у правильному порядку матеріал;
- вміло викласти його.

Пізніше ці принципи в основу системи навчання ораторської майстерності поклав Квінтіліан.

Марк Фабій Квінтіліан увійшов в історію як автор «Повчань оратору» (або «Дванадцять книг риторичних настанов»). Цей твір справедливо вважається найдокладнішим підручником риторики, що зберігся з античних часів. Відомо, що Квінтіліан практикував як адвокат та викладач. Він керував державною риторичною школою, започаткованою імператором.

Причиною занепаду традиційного красномовства Квінтіліан вважав брак навчання і неналежне виховання ораторів. У своїй великій праці «Ораторська освіта» (100 р. н. е.) він стверджував, що для розвитку красномовства вирішальне значення має особистість кожного оратора, його освіта і порядність, заняття філософією, наявність смаку та гідна поведінка, вишуканість мовлення [3, с. 38].

Шкільна освіта в Римі була трирівневою. Нижчий рівень представляла школа літератора, середній – школа граматики, вищий – школа ратора. Літератор навчав читання, писання та рахування. Граматик викладав творчість класичних письменників. Ритор допомагав опанувати майстерність красномовства. Риторичний курс ґрунтувався на класичних джерелах. Головним методом навчання у риторичній школі було заучування класичних текстів та їх декламування. Такі вправи мали своєю метою формування смаку, що вважався основою словесної майстерності. Запорукою ж виховання у майбутнього оратора людської гідності було апелювання до його моральності.

У «Дванадцяти книгах риторичних настанов» Квінтіліан детально викладає основні розділи риторики: знаходження, розташування, словесне вираження, запам'ятовування та проголошення. Головним своїм завданням Квінтіліан вважає передати майбутнім ораторам передусім свій досвід, а не давати сухі настанови.

Найважливішим розділом риторики, на думку Квінтіліана, є елокуція. Оратора передусім вирізняє вміння говорити вишукано. Він стверджує, що «бути красномовним

є нічим іншим, як виражати словом все те, що розумом охоплене, і повідомляти це слухачам: без цього правила не принесуть ніякої користі».

На переконання Н.А. Колотілової, погляди Квінтіліана на риторичну є відображенням суттєвих змін у розумінні цієї дисципліни, спричинених змінами суспільно-політичними. Риторика перестає тлумачитися як мистецтво вишукано. Оратор відтепер прагне не оволодіти душами і помислами людей, пропонуючи їм аргументоване слово, а лише створювати витончену форму для власних ідей, що спроможний оцінити лише знавець. Риторика перетворюється на один із засобів естетичної насолоди і стає подібною до художньої літератури. Діяльність риторів здебільшого спрямовувалася на «ретельне вивчення та систематизацію фігур думки і фігур мовлення» [1, с. 102].

Квінтіліан пропонує риторико-педагогічну систему, що складається з чотирьох етапів:

- 1) опанування теорії риторики;
- 2) вивчення класичних зразків ораторського мистецтва;
- 3) наслідування;
- 4) оригінальна ораторська практика.

На думку Ю.В. Рождественського, ця система презентує чітку методику: послідовність операцій, перехід від простого до складного, від знань до навичок і вміння реалізовувати ці знання, що є мистецтвом [9, с. 12].

Квінтіліан вважав, що процес створення ораторської промови, її композиція і те, як вона виголошується, мають бути природними: «Головне в ораторському мистецтві – не дати помітити мистецтва».

Л.І. Мацько наполягає на тому, що для розуміння розвитку риторики є важливим розрізнити першу софістику і другу софістику. Вони різняться у часі і у змісті. Перша софістика припадає на V ст. до н. е., коли «вчителі риторики і водночас логіки, філософії – любомудри, – мандруючи Елладою, творили красивий світ на розумі і знаннях». Другу софістику спостерігаємо у II ст. н. е. в Римській імперії. Тут уже немає ідей вдосконалювати суспільство словом. Риторика стає заняттям для інтелектуалів, яких не так багато. Класична ж риторика зберігається лише в школах як предмет вивчення. Судове красномовство, контрольоване імператором, втрачає свою громадську роль проголосувача моральних і політичних ідеалів. Пишномовність, сповідувана Цицероном, поступається коротким сентенціям, гострим антитезам, коротким промовам на вимогу дня. Без застережень розвивається лише епідейктичне красномовство, часом набуваючи надмірних, а подекуди і абсурдних виявів, коли похвали складаються не тільки богам, владі, конкретним особам чи цілим містам, а навіть мухам.

Отже, ми черговий раз переконуємося, що розвиток риторики пов'язаний із суспільно-політичним устроєм. У період імперії риторика перестає бути публічною практикою. Красномовство втрачає свою суспільну вагу, сфера його застосування звужується. Риторика стає заняттям вченої еліти і професійних ораторів, набуває ознак книжності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колотілова Н.А. Риторика: навч. посіб. К.: Центр навчальної літератури, 2007. 232 с.
2. Гаспаров М.Л. Цицерон і антична риторика. Марк Туллій Цицерон. Три трактата об ораторському мистецтві. М., 1972. С. 7–74.
3. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика: навч. посіб. К., 2003. С. 21–54.
4. Правознавство: Терміни. Афоризми. Прислів'я / упоряд. П.М. Рабінович, В.І. Ваксман. Львів, 1995. С. 61–93.
5. Олійник О.Б. Сучасна ділова риторика: навч. посіб. К.: Кондор, 2010. 166 с.
6. Олійник О. Становлення та розвиток судового красномовства як складової юридичної риторики в Античну епоху. Віче. 2010. № 17. С. 25–27.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. Т. Бусел. К., 2004. 482 с.
8. Абрамович С.Д., Молдаван В.В., Чикарькова М.Ю. Риторика загальна та судова: навч. посіб. К.: Юрінком інтер, 2002. 416 с.
9. Рождественский Ю.В. Проблемы современной риторики. Риторика и стиль. М.: Изд-во МГУ им. М.В. Ломоносова, 1984. С. 3–26.